

*Szolnoki Tudományos Közlemények XII.
Szolnok, 2008.*

Dr. NEMES ANDRÁS

GELEJI KATONA ISTVÁN TANULÓÉVEI A XVII. SZÁZAD PROTESTÁNS ISKOLÁIBAN ITTHON ÉS IDEGENBEN

Geleji Katona István (későbbiekben: GKI) gyulafehérvári református püspök és európai hírű magyar protestáns tudós szolnoki kötődése ismert. A magyar nyelv és irodalmi stílus megalapozója volt. Egy századokig tartó nyelvészeti vitában GKI az un. Jottista irányzatot képviselte, szemben az ugyancsak szolnoki Versegly Ferencsel, aki az un. ypszilonista irányzat mellett érvelt. A vitát Kazinczy Ferenc közreműködésével a Magyar Tudós Társaság döntötte el a jottisták javára, 1830-ban. (9)

GKI nemcsak ismert egyházjogász, filozófus és számos énekeskönyv szerzője, hanem az erdélyi fejedelmek diplomatája is volt. Az 1600-s években egy egész Európára kiterjedő protestáns unió - amely gyakorlatilag a mai Európai Uniónak felel meg - szervezéséből is aktívan vette ki részét. Sokoldalúsága, hatalmas munkabírása Erdélyen túl az egész nemzet javát szolgálta. (4). Emlékét a szolnoki református parókia falán márványtábla őrzi.

GKI 1589-ben született Gelej községben. Milyen volt akkor Magyarország?

Mai értelemben gyakorlatilag nem volt ország. A XVII. század elején a török birodalom már beékelődött a királyi Magyarország és az erdélyi fejedelemség közé. A Magyarország trónjára lépő Habsburg ház kezdettől fogva országunk önállóságát fenyegette. A Habsburgok magukat mindig a római katolikus egyház képviselőjének és támogatójának tartották, és mindenütt elnyomták a nem római katolikusokat. A reformáció híveinek elnyomása csak a magyar függetlenség megszüntetésével volt lehetséges. Amikor tehát a protestánsok védekeztek, védekezésük összeforrott a magyar alkotmány és a magyar függetlenség védelmezésével. Az alkotmányosság alapját az 1606-os bécsi és az 1645-ös linzi béke garantálta Bocskai István szabadságharcának köszönhetően. A három részre szakadt országban a magyarság függetlenségének és a haza egyesülésének megteremtése a protestáns Erdélyre hárult. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek felismerték ezt a felelősséget.

A magyar nép a protestantizmussal a mohácsi katasztrófa után találkozott, amelynek hatása a kivérzett országban gyors és elsöprő volt. A kálvinizmus eszméi, szellemi áramlata lelki megnyugvást és gyógyírt hozott a sokat szenvedett magyar népnek. A reformációt a tudás, a tudomány, az emberi méltóság tisztelete és a tolerancia jellemezte. Ennek egyik jó példája volt,

amikor 1564-ben a tortai országgyűlésen, a világon először kihirdették, és törvénybe iktatták a vallásszabadságot! Erdélyt a három nemzet és a négy vallás békés egymás mellett élése jellemezte. (7).

A reformáció életének mindenütt két kerete volt: a templom és az iskola. Kálvin genfi iskolája századokon át mintául szolgált a kollégiumoknak, a tudomány műhelyeinek, és az akadémiáknak. Mintát adott Magyarországnak is. A reformáció a legnagyobb innovációja a könyvnyomtatás és a könyvkiadás volt. A protestáns iskolákban a gyermekek már írni és olvasni is tanultak. 1590-ben kiadták az első magyar nyelvű Szentírást a Károli Bibliát Vizsolyban. Végre anyanyelvünkön szólt hozzánk az Isten. (11).

Az olvasni tudás és az írás megismerése óriási dolog volt, hiszen ebben az időben a királyok sem írni, sem olvasni nem tudtak. A humanizmus név alatt ismert műveltségnek a középkori latin nyelvű irodalom volt az alapja. A könyveket latin nyelven írták, és kézzel másolva sokszorosították. Ezekhez a kódexekhez csak nagyon kevesen jutottak hozzá.

A magyar nyelvű könyvkiadás elindításával, a gombamód szaporodó iskolákkal elindult a tömegek művelődése. A férfiak mellett a nők is bekapcsolódhattak a szellemi életbe. A XVI. századtól már Magyarországon is megismerhették a legújabb tudományos ismereteket, sőt szépirodalmi műveket is alkottak. Gondoljunk csak Petrőczy Kata Szidonia, Bethlen Kata vagy Lórántffy Zsuzsanna költeményeire, regényeire. Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony *Mózes és a proféták* címen kiadott könyve az első nyomtatott könyv volt magyar nő tollából. Ebből először irodalmi, majd valóságos háború kerekedett. A kiváló iskolákból sok olyan híres tudós, költő, teológus került ki -nemzedékeken át -akiknek nevét nemcsak a magyarság tiszteli és ismeri, hanem a nagyvilág is. (3). Közéjük tartozik GKI is.

Hét esztendő korában török katonák elrabolták és Szolnokon a rabszolgavásáron árulták. Szolnokon történt életének egyik legfontosabb eseménye is. Amikor édesanyja megtudta, hogy a török kezében rab: nagy áldozatok árán kiváltotta gyermekét: „*Puerum septennem a Tartaris cum innumere hominum multitudine in captivitatem é patria abductum, Turcaeque Solnokiensis, sub auctione venditum, menstruo exacto spacio, certo lytro redemptum....In sinum Ecclesiae suae...clementer reduxerit.*” (2).

Édesanyja megfogadta annakidején, hogy ha fia születik, gyermekét Isten szolgálatára fogja szentelni. Fogadalmát megtartotta, református prédikátorra neveltette fiát, aki elemi ismereteit egy Jónás nevű német barát tanítótól sajátította el. A további tanulmányait Budai János tanítványaként Szántón, Szepesi Korótz György mellett Göncön, Beszerményi Péter diákjaként Sátoraljaújhelyen és végül Szepesi Lányi Mihály, Szikszay Siderius István vezetésével Sárospatakon folytatta. Tanítóiról később kegyesen emlékezik és áldja emléküket. (2).

Édesanyja, továbbá nagybátyjai és pedig néhai atyjának testvére segítették őt élelmezési és ruházatközlési költségeiben, nehogy tanulását félbe kelljen szakítania.

Kitűnő tanuló volt. A még szakállatlan ifjút Sárospatakon *seniorrá* választották ami igen nagy kitüntetésnek számított. Milyenek voltak a korabeli protestáns iskolák? Erről Bottyán János *Hitünk hősei* című írásában részletes beszámolót közölt (1). Évszázadokon át a kollégiumokban kétféle diák tanult: olyan, aki fizetett a tanításáért, kosztért, lakásáért és voltak, akik szegények voltak, így fizetni sem tudtak. Ők takarítottak, mosogattak, fűtöttek a többiekre. Lehetett valaki szolgája magának az iskolának, egy-egy jómódú diáknak, vagy a tanulók kisebb közösségének. A kezdetekben a diákságot közadakozásból élelmezte a város lakossága. A szolgatanulók gyűjtötték össze a kész ételt, ők tálaltak az *auditoriumban*, és ők mosogattak. A tanulók megszaporodásával *alumneumot* létesítettek, azaz olyan diákjóléti intézményt, amely maga főzetett saját konyhájában, süttetett kenyeret saját kemencéjében. Ettől fogva eljártak élelmiszert gyűjteni a diákok aratások

után a falvakra. Ezt *supplicationak* nevezték. Székelyudvarhelyen például egy-egy szoba lakói alkottak önálló közösséget, s ezt *expo*-nak mondták. Hét fizető és három szolgatanuló tartozott egy *expo*-ba. A hét minden napján más-más adta a két font marhahúsról és zsírozóra a pénzt és a hazuról hozott paszulyt. A három szolgáló gondoskodott az ebédhordásról, szoba tisztán tartásáról s együttesen az egész iskola takarításáról. A fizetők vásárolták valamelyik hegyvidéki faluban az egész iskola tüzelőjét kétszáz öl fát, azaz 800 köbmétert. A favásárlást 10-14 éves tanulók intézték.

Minden feladatnak volt latin elnevezése. Ha fűtött, akkor *calefactor*, ha főzetett *cocvius*, ha mosogatott, *lotor* volt a neve. A szolgatanulóknak ágyuk nem volt: ládájukon, összetolt székeken, vagy a tantermi padokon aludtak. Viszont felemelő volt, hogy a fizetőkkel egy koszon éltek, a tanításban az előmenetel értékelésében a nevelők nem tettek különbséget köztük, sőt még ingyenes korrepetálásban is részesültek. Azok a nagydiákok, akiknek a kollégium jótéteményt nyújtott, kötelesek voltak a szegénydiákokat ingyen tanítani.

Gál Lajos *GKI ígebírdetése* című munkájában arról írt, hogy a korabeli református iskolákban seniorságokat létesítettek. (2). A *seniorságokban* az önkormányzatiság elve uralkodott. A tanulók tanítottak is a segédtanítók (*collaborátorok*), magántanítók (*pedagógusok*) és a szolgatanítók (*medicannusok*) mellett. A pataki és debreceni iskolákban seniornak nevezték az iskolai ifjúság előjáróit és őket is választották. Az iskolai ifjúság (*coetus*) és a tanárok, rectorok erősítették meg a választást. A senioroknak jámbor, okos, tanult, mértékletes, hitükben kipróbált és kifogástalan életűeknek kellett lenniük. Feladatuk volt őrködni a rend és fegyelem felett, a törvények végrehajtására. Kezelték és szétosztották a szegény tanulók között a beérkezett adományokat és kilenc tanácsossal (*primarij*) alkották az iskolai törvényszéket. Jövedelmük a közpénztárból való dénár és a büntetések harmada, valamint minden hordóból a seprő volt.

Ebben a diákéletben készült fel egy ritka szépen ívelő tudományos és egyházvezető pályára a Szolnokon megtalált és a törökök fogságából kiváltott gyermek: GKI.

A senior cím jó ajánlólevél is volt GKI –nak, mert később a beregszászi iskola vezetője lett. Így lett a tanulóból tanító! Ez a megbízatása további előrehaladást biztosított számára, mert Tuszabét Gáspár a kászoni egyháznak kiváló előjárója felhívta figyelmét Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek a fiatal tanítóra, a csengeri egyetemes sinodus határozata alapján Keserű Dajka János a fejedelem udvari lelkésze által ajánlották külföldi akadémiára. Bethlen Gábor költségén ment ki a német Athénbe: Heidelbergbe, ahová 1615. november 14-én érkezett meg teológiát, bölcséletet tanulni. Leghíresebb tanárai: Paraeus David, Coppenius Bartholomeus, Altling Heinrich János voltak. GKI nemcsak un. nyilvános tanuló volt, hanem magánúton is tanult. (4) Hogy a heidelbergi tanulmányok hogyan és milyen mértékben befolyásolták későbbi életét és munkásságát, ismernünk kell a német fejedelemségek legrégebbi egyetemének eszmeiségét.

Az egyetemet 1386-ban alapították és már az első évben több, mint 500 hallgatója volt. Természetesen a XVI. és XVII. század egyetemei nem a mai modern egyetemek. Helyzetük szoros összefüggésben állott a politikai helyzettel és a fejedelmek személyiségeivel, akaratával. A heidelbergi egyetem eszmeiségének alapja a reneszánsz és a reformáció volt. Ismert, hogy e két irányzat vezette el az európai szellemiséget az új humanizmushoz és a felvilágosodáshoz. Az egyetemeken az uralkodó tudományág a teológia, a nyelvek közül a latin és a görög volt. A tudományos ismeretek tekintetében a heidelbergi egyetem Európa legfrissebb szellemiségét és a legújabb tudományos eredményeket közvetítette. (5) A tanárok és a hallgatók közötti viszony közvetlen és barátságos volt, mindezek nagy hatást gyakoroltak GKI-ra.

Tanulmányait befejezve útját szárazföldön és a Dunán hajón tette meg. GKI életrajzában erről az útról is beszámolt: már elhagyták Linzet amikor hajójuk viharba került. A Duna partján levő kolostorból látták a vihart, és a küszködő hajót. Szerencsés megmenekülésüket követően egy barát kis csónakon hozzájuk evezett, és tőlük alamizsnát kért. GKI adott, de erről véleménye a következő volt: *cretisandum est cum cretensibus, azaz megértőnek kell lenni a gyengeelméjűekkel szemben.* (13)

Hazatérvén a gyulafehérvári iskola igazgatója lett. Teológiát, bölcséletet és nyelveket tanított. A heidelbergi tapasztalatait értékesítve nemcsak az iskola falain belül, hanem nyilvánosan a templomban is tartottak vitákat, melyekbe tanítványait is bevonták, fejlesztve ezzel beszéd-és vitakészségüket. Sokszor megjelent ezeken az órákon a fejedelem és tudós kísérete is. 1619-ben Bethlen Gábor kérésére a fejedelem testvérének iktári Bethlen Istvánnak, István nevű fiával, mint kísérője és nevelője, ismét Heidelbergbe ment, ahol matematikai és történelmi tanulmányokat folytatott. A harmincéves háború miatt heidelbergi tartózkodásuk veszélyessé vált, ezért Nürnbergben, majd Prágában folytatták a tanulmányukat, de kevéssel a végzetes fehérhegyi csata előtt visszatértek Pozsonyba. 1620-ban már Erdélyben voltak. GKI mindig pap akart lenni és akarata ellenére bízták meg a nevelősséggel, de a tanárkodást még egy évig folytatta.

Már 32 éves volt, amikor 1621. november 23-án Szatmárnémetiben Gönczi József és a többi „*tisztelendő öregek keze által*” felszentelték rendes lelkésszé, miután ehhez hozzájárult a Tiszán inneni egyházi hatóság és a fejedelem is. (5). Udvari lelkészi szolgálatában mintegy 10 évet töltött el, mint életrajzában írta „*minden baj és becsülete kára nélkül*”

A fejedelmet elkísérte hadjárataiban is. Az itt elszenvedett nélkülözések testi egészségét nagyon megrongálták és ezért egész életében betegeskedett.

Fiatalon, 44 éves korában, 1633-ban az enyedi egyetemes sinodus gyulafehérvári püspökké választotta (8 , 10).

Ha jellemezni kívánnánk GKI-t mint embert, akkor Ravasz Lászlóval az „*Úr bajnokának*” kellene nevezni, akinek rengeteg harc jutott osztályrészül életében, az anyaszentegyház és hazája érdekében. Imre Sándor szerint, kitűnő lelkész, egyházkormányzó és korának legelső protestáns tudósa volt.

A kálvini reformációban a hit mellett a tanulás és a tudás prioritást kapott. Így volt ez Magyarországon is, még a legnagyobb nélkülözések századaiban is.

És ez mintául szóló üzenet a mának is!

Genf sugárzó szellemét visszaigazolják napjainkban, az Európai Unió hozzánk hasonló nagyságú sikeres államai: Írország, Finnország és Ausztria. Ezekben az országokban 15 évvel ezelőtt, amikor komoly gazdasági válság volt - nem iskolákat zártak be és pedagógusokat bocsájtottak el, hanem tudatosan nagyon sokat áldoztak az oktatásra és a kutatásra.

Magyarország sorsa az iskolapadokban dőlt el nemcsak a török hódoltság korában, hanem napjainkban is.

„ Hiszed , hogy volna olyan-amilyen magyarság ,ha nincs –Kálvin ? , , (Illyés Gyula).

IRODALOM

1. *Bottyán J, Hitünk Hősei . Kálvin Kiadó (1998)*
2. *Gál L. GKI igehirdetése (1939)*
3. *Erdélyi Panteon (1998) Marosvásárhely*
4. *Erdélyi Protestáns Közlöny (1882)*
5. *Erdélyi Református Egyház Története (1898)*
6. *Herzog Real-Encyclopaedia II.kiad.744.*
7. *Magyar Református Egyház története (1949)*
8. *Protestans Egyház és Iskola Lapok (1875)*
9. *Reformátusok Lapja (1999)*
10. *Sárospataki füzetek (1857,1858)*
11. *Százszó 1992-2001 Értelmiségi Konferenciák előadásai*
12. *Történelmi Tár (1890, 1891)*
13. *Új Magyar Múzeum (1859)*

SUMMARY

ANDRÁS NEMES: The Education Years Of István Geleji Katona In The Protestant Schools At Home And Abroad In 17th Century

The contacts to the town of Szolnok of the Reformed Church bishop and Hungarian Protestant scientist of European fame István Geleji Katona is well-known.

The Hungarian nation was introduced to Protestantism after the disaster of Mohács and its influence in the battered country was fast and overwhelming. The spiritual life of Reformation was connected to two locations: the church and the school.

The outstanding schools produced plenty of famous scientists, poets and theologian through many generations whose names are known and respected not only in Hungary, but in the greater world.

To this line belongs István Geleji Katona who studied and later taught in the best Protestant Colleges and the most famous universities of Europe.

His life serves as an example that the fate of Hungary was decided in the school desks even at the time of the Turkish occupation not to speak of today.